

תוכן העניינים

1	מבוא: הקומדיאנטים באים!
15	פרק ראשון: בין תרבות עממית לעילית: לשאלת מוצאה של הקומדיה דל'ארטה
26	פרק שני: הקרנבל
26	העולם עומד על ראשו
36	מוות וקימה לתחייה
45	הכאוס כמרד
56	פרק שלישי: שבחי הכסילות
56	רוח הלצות
64	חזות הכסילות
74	המסכה
83	פרק רביעי: התיאטרון המקצועי עולה
83	שרלטנים ובופונים
93	סנוניות ראשונות
102	הלהקות: התקשרויות וקשרים
116	קורטיזנות, דיוות ופרימדונות: הנשים הראשונות על הבמה
125	השחקנים: כוכבים נודדים בין מתנגדים לפטרונים
143	פרק חמישי: הנפשות הפועלות
143	אדונים ומשרתים
152	זקנים
152	פנטלונה: האשמאי הזקן
163	הדוטורה: פטפטנות כמקצוע

173	צעירים
173	אוהבות ואוהבים
181	הקפיטנו: פחדן מהשואל
191	משרתים
191	ארלקינו: מדמון לליצן
205	בריגלה: רוצח להשכיר
211	מפדרולינו לפיירו
216	פולצ'ינלה: הגבנון הקומי
225	סקרמוצ'ה – סקרמוש: קרבות באספמיה
227	וכיוצא באלה: ליצנים נוספים
232	המשרתת
240	פרק שישי: מחול השוטים
240	סיפורי בדים: הסצנריו
252	האהבה מנצחת הכול: העלילות
269	החלל התיאטרוני הדרמטי והעיצובי
280	מקדם־מילוליות למלל יתר: משחק ותנועה
298	חומדים לצון: הלאצי
318	קולות ומחולות
331	אחרית דבר: למות מצחוק
335	המקורות וקיצוריהם
357	רשימת האיורים
365	מפתח אישים
373	מפתח עניינים

מפרדולינו לפיירו

פרדולינו, הנמנה עם המסכות המוקדמות בקומדיה דל'ארטה, עבר גלגולים אחדים, ובסופם התאזרח בצרפת בשם פיירו זוכה בו לנצחיות. במראהו החיזור והחולמני בחליפה הלבנה והפנים המולבנים הקסים את הציירים והמוזיקאים הרומנטיקנים המאוחרים. הם סבכו אותו בהילה מיסטית, ובה התקבע בדמיון האירופי.¹²³ השחקן ג'ובני פלסיני פיתח וגיבש את דמותו של פרדולינו ברבע האחרון של המאה השש עשרה כגרסה על זאני קודמים בעלי אפיונים והופעה דומה וקרא ללהקה הוותיקה ששיחק בה על שם הדמות הרומיננטית החדשה.¹²⁴ הפרשנות של פלסיני לתפקידו של פרדולינו שלטת בסצנרי שחיבר סקאלה. פרדולינו הוא הזאני הראשון, המשרת החכם והזומם הפועל להחזרת הסדר בעולם אנרכי מבולבל. ככיכול הוא שמביים את הדמויות, מחלק הוראות גם לאדונים וגם למשרתים של אחרים, מכוון את מעשיהם והתנהגותם, חוזר ומבטיח שיסדר הכול ומבקש לסמוך עליו. פרדולינו לעולם אינו כוחל באמצעים ומשמש מעין סרסור בתחבולותיו להכניס את הצעירים למיטה. בסצנריו 'פלאביו בר המזל' פלאביו מספר לפרדולינו, משרתו של אביו, על הבטחתו לתת לאורציו המחופש לטורקי את אחותו פלמיניה כשיתנצר, אבל הקפיטנו שהציל את חייו אוהב אותה אף הוא. פרדולינו אומר לו שוב ושוב להשאיר הכול בידיו ומבטיח ליישר את כל ההדורים. ואכן, הוא מצליח לזווג את אליסה הטורקיה לפלאביו ואת אורציו לפלמיניה. סצנרי אחרים מסתיימים במילים "הכול משבחים אותו". הוא מציע לכולם להסתלק או להתחבא, והוא עצמו נחבא בין הצללים ושומע הכול. עדיפות הידע וגם ערמומיותו עוזרות לו במזימותיו. אחת התחבולות שלו להשיג את מטרותיו ולהשתעשע במבוכה של אחרים היא להופיע בתחפושת, ולצורכי המזימה והוא מייעץ גם לאחרים לעשות כן. בסצנריו 'התחבולה של איזבלה' (Le burle d'Isabella, 4) פרדולינו מתחפש לקבצן נודד בעל זקן מלאכותי ורטייה על עינו. הוא מבקש נדבה מבורטינו, וזה מסרב ושולח אותו לעבוד. פרדולינו עונה לו בבדיחות שהוגלה מארצו בדיוק משום שעבד קשה מדי. בסצנריו 'המתחזה למשוגעת' באים אורציו ופרדולינו מהמזרח הקרוב מחופשים

123 לדוגמה, 'פיירו', שצייר אנטואן וטו (Watteau, 1720), המצוי כיום בלובר בפריז, וציוריו הרבים של פיקאסו המתארים את דמותו של פיירו ואת בנו לבוש בבגדיה הלבנים.

124 ייתכן כי אחד מתקדימיו של פרדולינו היה הליצן הטיפש, הפחדן והרשלן פליאצ'ו (Pagliaccio), אקרובט ולוליינ שהצטיין בחיקויים בורלסקיים גסים ובדיחות וולגריות פשוטות ושימש קורבן קומי שההומור נחת עליו. אניצי קש (pagliai) שככיכול דבקו בו באסם שלן בו כמשרת נחות סיפקו השראה לשמו. ראו ניקול, עולמו של ארלקין, עמ' 89.

לסוחר תכשיטים כדי לחדור לביתה של איזבלה. בסצנריו 'מזל הביש של פלאביו' הוא מתחפש לפלמיניה, וב'הקוסם המתחזה' (Il finto negromante, 21) הוא מתחפש לפרנצ'סקינה. בסצנריו 'הבעל' (Il marito, 9) הוא מארגן לארלקינו תחפושת אישה.

במהלך השבת הבלבול והמבוכה האופייניים לעלילות הקומדיה דל'ארטה לסדר הרצוי נראה פדרולינו המשרת התכנן משתוקק לסדר את העולם כולו, לשקר בלי סוף, להתל ולשטות בבריות להנאתו בלבד. בסצנריו 'פלאביו בר המזל' נהנה להרגיז את הקפיטנו, המאוהב בפלמיניה, ומספר לו שעוד הלילה היא תינשא לאורציו והם יישנו יחד. הקפיטנו מאיים להרוג את אורציו. פדרולינו, הנהנה ממשוכתו, משתף בה את ארלקינו, ושניהם צוחקים. בסצנריו אופייני, 'המשרתים המדומים', מצוין בפירוש "פדרולינו צוחק!" ואיך לא יצחק? הוא מתכנן מזימות, שולט במצב ומשתעשע כהוגן. לפנטלונה הוא משקר שגרטיאנו עמד להרוג את בנו אורציו. כשבא שוטר פדרולינו משקר ואומר לשוטר שפנטלונה רצה לחטוף עבד ולהרוג אותו. כשפנטלונה משתחרר מבית הסוהר ומאיים עליו פדרולינו מצהיר שאינו בטוח בעניין הסיבה שבגללה נאסר ומוציא מאדונו כסף כדי לקנות את השפחה שאורציו אוהב. הוא מפיס את פנטלונה ואומר לו שכבר סיכם עם מישהו שיקנה ממנו את השפחה, והכסף הרב יפצה אותו על ימי שבתו במאסר. פדרולינו מצותת בסתר ושומע את סיפורו של קפיטנו ספונטנו, המודה שהוא שעבר את השפחה. כאשר הקפיטנו שואל אותו אם הוא מכיר את גרטיאנו, שאצלו השאיר את השפחה, פדרולינו משקר גם לו ומבשר לו שהאיש מת, והוא שעבר את הורטנסיה השפחה, ועכשיו היא נמצאת בביתו של פנטלונה עד ללידה. פדרולינו מכניס את סינטיו לבית אהובתו פלמיניה מחופש למיילדת. חרף מגרעותיו הוא מסוגל להוביל את הסיכוך להתרה ולסייע לאוהבים למצוא את מבוקשם.

לפדרולינו פרשיות אהבים משל עצמו, ותדירות הוא מתייסר באהבתו. בסצנריו של סקאלה הוא מאוהב בפרנצ'סקינה, וכשהיא מסדרת אותו הוא מקבל את האשמה עליו, פורץ בכבי ומקבל עליו אחריות לחטאים שמעולם לא עשה. בפתיחת הסצנריו 'הכלה' (La sposa, 10), עם מבול החתונות של האדונים גם הוא עומד להינשא לפרנצ'סקינה, והטעויות בזיהוי חלות גם עליו כשמתברר שהיא אחותו. שלא כמשרתים האחרים – שהכסילות שהם מציגים נותנת תוקף להווייתם כטיפוסים הפכפכים, חפים מכל עיקרון, חסרי נאמנות ובלתי יעילים – פדרולינו אנושי יותר. הוא מסוגל לגלות חרטה, ואדונו יכול לסמוך עליו בסופו של דבר.

דמותו של פדרולינו התגלגלה לצרפת. שם הוא נקרא קודם פיירוטו, ואחר כך קוצר שמו לפיירו. המחזאים הצרפתים הפכו את פיירו לדמות חשובה

במחזותיהם, אך התבססות דמותו באה הודות להצלחתו הגדולה של השחקן האיטלקי ג'וזפה ג'אראטונה (Giaratone), שהופיע בפריז בשנת 1673 עם להקת הקומדיה דל'ארטה. ג'אראטונה שיחק את פיירו בבגד הזאני הרחב הלכן, הופיע ללא מסכה, ובמקומה איבק את פניו בקמח לבן, על פי המסורת הצרפתית.¹²⁵ הסרת המסכה אפשרה לו הבעות פנים מגוונות יותר, והפנים הלבנות נעשו תיו היכר מובהק של פיירו.

השחקנים ששיחקו את פיירו התרחקו מהמקור והדגישו את התמימות הילדותית ואת האיטיות שלו בהשוואה לחבריו הליצינים ופעולתם התזויתית על הבמה. את תמימותו מנצלים לא פעם רעיו המשרתים, והוא נתפס ונענש על המזימות שלהם להכשיל את פנטלונה או הדוטורה. הטעויות האבסורדיות שהוא נכשל בהן, האופן שבו הוא מעמיד פני שוטה להיחלץ מלוחציו, העצלות שהוא מפגין ועייפותו המתמדת הגורמת לו להירדם דווקא בשמירה משאירים אותו במודוס הקומי. הוא מבחין בכסילות אדוניו אך הוא עצמו לוקה באי-הבנה ומשבש את הפקודות שהוא מקבל ממנו. במתווה למחזהו של ז'אן פרנסואה ריינאר (1656-1710, Regnard), 'הגירושין' (1688, *Le divorce*), ברוח הקומדיה דל'ארטה, הוא משרתו של אדון סוטינה, שהתחתן זה מקרוב ומודאג באשר לאשתו הצעירה. בדיאלוג בין האדון למשרתו מגלה פיירו יותר משמץ חוצפה:

סוטינה: הבנת מה שאמרתי לך?

פיירו: הו, כן, אדוני, אמרת לי לא לתת לאשתך להיכנס הביתה ולסגור לה את הדלת בפרצוף.

סוטינה (ברוגז): שוטה, כסיל! מה שאמרתי לך היה בדיוק להפך. אמרתי לך לא להרשות לאף אחד להיכנס לראות את אשתי ולטרוק את הדלת לכל מי שיבוא לבקר אותה.

פיירו: זה בדיוק מה שאמרתי. דרך אגב, אתה מקנא, מה?
סוטינה בקרירות: זה לא עסקך.

פיירו (צוחק): זו בדיחה טובה. למה לכל השדים החלטת להינשא בגילך?
אינך יודע שבעלים זקנים הם כמו עץ שאינו יכול להניב פירות יותר והם לא טובים לכלום מלבד למעט צל?

במחזה אחר פיירו הוא משרתו של סינטיו המוטרד אף הוא מהמחזרים של אשתו וממלמל לעצמו: "בקרוב יחשבו אותי..." כאן פיירו מתערב: "יחשבו אותך למה שאתה". סינטיו (צועק): "למה אתה מתכוון, נבל?" "אני?" מיתמם

125 מעניין לציין כי המשרת ג'אן פארינה, אחת הגרסאות של דמות פררולינו משלהי המאה השש עשרה, הלבין ככל הנראה את פניו בקמח, כפי שמרמז שמו.

פיירו, "כלום, אדוני, לא אמרתי כלום". וכשסינטיו שוב חוקר אותו פיירו אינו מתאפק ואומר לו: "אם אתה באמת רוצה לדעת, אתה באמת שוטה שנישאת לבת שבע עשרה, שבעיניה כל בית טוב משלך, והיא מובילה אחריה שובל חצרונים מעריצים".¹²⁶

עזות המצח שהוא מגלה, כמו ההעזה להציע נישואין לבת אדוניו, נובעת מתמימותו ונענית תמיד בהכאתו. אהבתו הגדולה היא המשרתת קולומבינה. שלא כדרכם של הזאני הרעשניים, שהביעו את אהבתם בחספוס ואף גסות, רגשותיו של פדרולינו מעודנים יותר. ניסיונותיו הבלתי מוצלחים לחזור אחריה או להסביר לה את עובדות החיים בדיבורו המלעלע ובדבריו המלאים פתגמים משובשים מסתיימים באורח תדיר בדחייתה אותו. איומיו בהתאבדות אינם

33. ג'וזף לדרר, פיירו (פרט), אולם המסכות, טירת צ'סקי קרומלוב, צ'כיה, 1748, ציור קיר

מאיינים את הקומיות: "הייתי משליך עצמי מחלון עליית הגג שלנו לו אך היה קומה אחת נמוך יותר".¹²⁷

התלבושת המקורית הלבנה של הזאני שאפיינה את פדרולינו בתחילת דרכו נעשתה בהופעתו המאוחרת גדולה בהרבה ממידותיו ותלויה עליו ברפיון. צווארון עגול מסולסל ונוקשה, שנראה בתלבושתם של טיפוסים ליצנים מוקדמים, נוסף לעתים למקטורנו.¹²⁸ באולם המסכות בטירת צ'סקי קרומלוב, בציור הקיר המרהיב שעשה ג'וזף לדרר (Lederer) בשנת 1748 ומתוארים בו שחקני הקומדיה דל'ארטה בחברת צופים מחופשים, הוא נראה עומד במלוא קומתו בחזית אחד התאים. חליפתו הלבנה בעלת הכפתורים המובלטים רפויה וגדולה מכפי מידותיו. ידיו נבלעות בשרוולים המוגזמים באורכם, וצווארון גדול מונח כמעין שכמייה על כתפיו. לראשו כובע לבן מעוגל. המסכה בעלת הקמטים במצח, הזקן והשפם המזדקרים, שאפיינה את דמותו המוקדמת, הוזנחה כאמור, ופניו המקומחים קיבעו את פיירו כטיפוס ליצן צרפתי.

את הדמות בחליפה הלבנה והפנים המקומחות ניכס במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה גאספר דבורו (Deburau, 1796-1846), והוא שהעביר אותה לעולם המודרני. ביצועים מרהיבים באקרובטיקה שאפיינה את הופעתו – נכנס אל הבמה, הולך על ידיו ויוצא ממנה בקפיצה מהחלון – חוזרים לראשית ימיה של הקומדיה דל'ארטה. אך תווי אופיו המעודנים יושרו ורגישותו אינם מצויים אצל ליצני הקומדיה דל'ארטה. פיירו שלו – סנטימנטלי יותר כדי לקלוע לטעמו של הקהל הפריזאי – הועמד שותק במרכז הדרמה כמחליפם של ארלקינו, פנטלונה והאוהבים. "בהופעתו האילמת הוא הצליח להעביר לצופים ניואנסים דקים באמצעות מחוות והבעות פנים באפקטיביות גדולה יותר משאפשר באמצעות המילה המדוברת" שיבח אותו לקוק.¹²⁹ דבורו החל מסורת שבה התפתחה שפת ה'פנטומימה הלבנה' – האלוזיה לפנים של הליצן הלבוש לבן בפניו המקומחים – ומסורת זו עברה מדבורו לז'אק קופו, וממנו לאטיין דקרו (Decroux), ומכאן לז'אק לקוק. הליצן הלבן כאנטי-גיבור כושל, פסיכי, איטי ועצוב הוא בעת ובעונה אחת, למרבה הפרדוקס, גיבור חברתי אוניברסלי שדיבר אל לבם של משכילים ובורים כאחד. השניות בדמותו של

127 למרות היסוד הקומי בחיזורו של פדרולינו גילה גריפית' בדמותו המאוחרת אוהב מקסים הסובל ייסורי אהבה ומפגין רכות ורגישות המתאימה לפסטורלה האריסטוקרטית שהוצגה בתקופה זו. גריפית', שקיעה.

128 על העדויות החזותיות לתלבושתו המוקדמת של פדרולינו ראו קטריצקי, הקומדיה באמנות, עמ' 248.

129 לקוק, תנועה ומחווה, עמ' 32.

פיירו העניקה לו מעמד מיתי, והוא שימש אמבלמה של הכאב והשמחה שבחיים.

פולצ'ינלה: הגבנון הקומי

דמותו הבולטת של פולצ'ינלה, המשרת הגבנוני בהצגות הקומדיה דל'ארטה, נראתה באופן קבוע בירידים, על במות השרלטנים, בתיאטרוני הבובות ויותר מכול בתחפושות בחגיגות, המעידות על הזיקה ההדוקה של הסוגה לקרנבל.¹³⁰ אנקרוטה המצוטטת במכתבו של הסופר והפילוסוף הצרפתי דני דידרו (1713-1784) ממחישה את מידת האהדה שרחש קהל הכיכרות לפולצ'ינלה כברן עממי. בזמן חגיגות הקרנבל הוצבה בצדה האחד של כיכר בוונציה במה להופעת מאונטבנק והצגת פארסות עליזות ובלתי מהוגנות, ובצדה האחר עמד על במה כומר וקרא: "התרחקו מהאנשים הנקלים הללו. פולצ'ינלה המרתק אתכם הוא שוטה", ובהרמת הצלוב מעל ראשו הוסיף: "זה הפולצ'ינלה האמיתי שלכם. זה פולצ'ינלה הגדול!"¹³¹ המסכה של הליצן הוולגרי, הנפוצה והמתמידה בקרנבל יותר מכל דמות אחרת, פתחה כר נרחב להתנהגות פורצת גדר, ובמסווה שלה היה נוח לחוגגים לשקוע בכסילויות בפומבי.¹³² ביומן שבו תיעד גתה את רשמיו מהקרנבל ברומא הוא מתאר בתחפושות מאות פולצ'ינלות שהתגודדו בקבוצות, רקדו, שרו שירי זימה, השתוללו ברחובות, קיללו, בחרו מתוכם מלך גלעג ליום אחד והציגו פרודיות.

במהלך המאה השבע עשרה קיבלה הופעתו את תווי היכר המזוהים עם העקרונות האוניברסליים של הופעת ליצנים. המאפיין הייחודי של פולצ'ינלה, ליצן גבנוני, קושר אותו ליסודות גרוטסקיים המחקים את העיוות הראשוני של הלץ בהופעתו בפולחן ובפולקלור העממי. התלבושת הבימתית המופקעת מהאופנה, החליפה הלבנה הגסה חסרת התואם שבה כובדו הזאני, המשרתים בקומדיה דל'ארטה, הייתה גם מנת חלקו של פולצ'ינלה. אך אף שגם במקרה שלו היה הבגר גדול מכפי מידותיו, הוא לא הסתיר את גופו המעוות, לא

130 פרל דנה בשיוכו של פולצ'ינלה לחגיגות ולקרנבל ועומדת על הפונקציה הריטואלית והסמלית באפיונו. היא עוקבת אחר הדמות עד יורשיו במאה העשרים באיטליה בתיאטרון, בקולנוע ובתיאטרון הבובות. פרל, מסכה מסתורית.

131 דידרו, היצירות, XIX, עמ' 124. מצוטט אצל ג'ונסון, ונציה, עמ' 180.

132 באמצע המאה השמונה עשרה שקלו בדעתם השלטונות לסלק מהפיאצה בוונציה את כל המחופשים לפולצ'ינלות עקב התקהלות פורעי סדר בדמותו. ראו וטרק וגלט, טייפולו.